

Mateja Ratej

FOLTREFER

**Instinkt preživetja v Mariboru v
štiridesetih letih 20. stoletja**

UVOD

Resnico moramo iskati znotraj specifičnih kontekstov in konfiguracij. Prav zato povezavo z literaturo in njenim načinom artikulacije resnice vidim v znamenitih besedah Jacquesa Lacana, ki je dejal, da ima resnica strukturo fikcije. S tem ni mislil, da je resnica le neka fikcija, pač pa da o resnici ne smemo razmišljati zgolj kot o osnovnem dejstvu, ki ga lahko razkrijemo, razgradimo ali na katerega lahko opozorimo, temveč kot o nečem, kar je vedno artikulirano z besedami, čeprav tega *nekaj* ne moremo izreči neposredno ...

Alenka Zupančič

5 ■

Konec junija 1945 je Zinka Vajngerl doživela nepričakovano vrnitev moža Pepija, ki je bil jeseni 1943 v Mariboru mobiliziran v nemško vojsko. Niti sanjalo se ji ni, da je Jožef Vajngerl že poleti 1944 v Franciji v skupini Slovencev dezertiral ter se s potovanjem prek Marseilla in italijanskega Barija v Splitu pridružil jugoslovanskim partizanom. V začetku maja 1945 je z njimi vkorakal v Trst, na pragu poletja pa je v prleških Šratovcih vzel v naročje šestletno hčer Majdico, ki ga ni več poznala. Družina Vajngerl je septembra 1945 ponovno zaživela v Mariboru, kjer se je Zinka z veliko mero požrtvovalnosti vrgla v delo za družbeno emancipacijo žensk v okviru Antifašistične fronte žensk. V tistem času je opravila tečaj knjigovodstva in strojepisja, vendar se ni zaposlila.¹ Morda je bila prepričana, da lahko kot nekdanja neprekosljiva Tetka, kurirka Osvobodilne fronte za Slovenske gorice in Prlekijo, kritično komentira zagate in ovire razvoja nove družbene stvarnosti. Kakšna zmota!

1 Pogovor avtorice z Majdo Jecelj, pomlad 2023.

V zbirki slovenskih in jugoslovanskih narodnih herojev, ki so se s svojimi dejanji in ravnanji proslavili v letih druge svetovne vojne, žari paleta bolj ali manj mitiziranih biografskih orisov vojnih junakov in junakinj. V njej ne najdemo človeških šibkosti, strahu, klečeplazenja, napačnih ali sebičnih odločitev. Povojni skupnosti je želela biti paleta nacionalnih herojev svetilnik humanizma in glasnik antifašistične miselnosti v didaktiki novega družbenega življenja. Hlepeč po uprizoritvi popolnosti skozi večinoma zgodaj umrla herojska bitja, varno zamrznjena v času, previdna družbena roka druge polovice 20. stoletja med čislana imena ni pripustila osebnosti, katerih življenja so se človeško prepričljivo vila v navidezno nelogičnih okruških, ki jih je bilo nemogoče povezati v smiselno pedagoško zaporedje.

V velikanski in brezhibni freski nacionalnega panteona tako neizogibno manjkajo tisti, ki so v letih po koncu druge svetovne vojne po preživetem skrajnem terorju vase boleče posrkali silovita in potlačena kolektivna čustva žalosti, sovraštva, izpraznjenosti, izgube in želje po maščevanju, s tem ko jih je skupnost označila za sodelavce okupatorja ali nasprotnike novega družbenega reda. A za težkimi in zbitimi plastmi njihovih osebnih zgodovin ne le da je mogoče za hip uzreti resnično in pošastno naravo vojne ter drugih velikih družbenih procesov, v katerih ni nobene premočrtnosti, temveč je moč otipati kompleksno herojstvo človeških – ne božanskih – razsežnosti.

V tem delu bomo resnico – ta se pač najpogosteje razgrne kot družbena patologija – mariborskih štiridesetih let 20. stoletja, ki so zaradi preloma epoh le redko obravnavana v isti sapi, tipali skozi pripoved o značilno vrtoglavih življenjskih poteh štirih mariborskih pripadnikov odporniškega gibanja. Med njimi edinole Terezija (Zinka) Vajngerl - Tetka (1913–1997) ni izhajala iz komunističnega gibanja. Drugače je bilo z njenimi najtesnejšimi vojnimi sopotniki. Predvojna učiteljica, med vojno pa partijska sekretarka in funkcionarka odpora

Jadviga Golež - Špela (1911–1944) se je po aretaciji in mučenju gestapa obesila za pas v celici mariborskega zapora.² Tetka je do smrti obiskovala prijateljičin grob na mariborskem Pobrežju.³ Špelin stanovski kolega Dušan Špindler - Kovač (1912–2003) je bil glavni organizator mariborskega odpora v času njegovega viška od jeseni 1943 do pomladi 1944, že tedaj pa je nanj padel sum plavogardizma in sodelovanja z gestapom. Podobno se je zgodilo najmlajšemu in najbolj vročerkvnemu med četverico, predvojnemu komunistu Maksu Gašpariču - Jerneju (1916–1999), ki je izhajal iz mariborskega delavskega gibanja, in nekdanji kurirki Tetki. Medtem ko je bila Zinka Vajngerl v mučnem sodnem procesu oproščena, sta bila oba moška leta 1950 obsojena, sodno rehabilitirana pa šele konec sedemdesetih let 20. stoletja.

Medvojno podobo Maribora, ki se je že v tridesetih letih 20. stoletja, zlasti pa po anšlusu marca 1938, množično opredelil za hitlerizem,⁴ bodo bistrili okruški iz življenja zaščitnika Zinke Vajngerl, tesarskega pomočnika Ivana Gernjaka.⁵ Someščanom je bil v času okupacije znan kot zloglasni tolmač in kruti gestapovski operativec Hans Gerniak (1910–?), ki je »poostreno zasliševal« tudi Špelo. Mnogotere osvetlitve težavnega položaja Maribora, v katerem se je znašlo mesto na meji kulturnih svetov po nacistični okupaciji, nam bodo omogočili poudarki kazenskih spisov s sodnega procesa proti gestapovcem (1947), ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije.⁶

2 Za pomoč pri iskanju pričevanj sopotnikov Jadvige Golež, Zinke Vajngerl, Dušana Špindlerja idr. se zahvaljujem sodelavcem Muzeja narodne osvoboditve Maribor, posebno Ireni Mavrič Žižek in Miri Grašič.

3 Pogovor avtorice z Majdo Jecelj, pomlad 2023.

4 Več o tem: M. Ratej, *Svastika na pokopališkem zidu* (Ljubljana: Beletrina, 2021).

5 Za osnovne biografske podatke (in s tem prvi zgodovinopisni oprijem) o Tereziji/Zinki Vajngerl in Ivanu Gernjaku/Hansu Gerniaku se zahvaljujem Lilijani Urlep iz Nadškofijskega arhiva v Mariboru, Boštjanu Pušniku, vodji pokopališča Pobrežje, in Roku Kajzerju, nekdanjemu uredniku pri časniku *Večer*.

6 Za pomoč pri iskanju gradiva se iskreno zahvaljujem sodelavcem Arhiva Republike Slovenije, še posebej Tadeju Cankarju, Aidi Škoro, Mojci Tušar in Jelki Melik.

Za razumevanje mariborskega odpora sta izjemnega pomena zlasti zaslišanji Gerniakovih sodelavcev: prvi je bil graški čevljar Franz Wiegele (1913–1947), drugi viltuški graščak Josef Zangl (1917–1947). Zunanji pogled na specifično dinamiko mariborske med- in povojne družbene realnosti nam bo zagotovila Tetkina ključna zaveznica v sodnem procesu leta 1950, med vojno rosno mlada funkcionarka odpora in povojna političarka Ela Letonja Ulrich - Atena (1925–2009).

Čeprav predstavljata kazenska spisa z informbirojevskih sodnih procesov gospodinje Terezije Vajngerl in učitelja Dušana Špindlerja z ostalimi, ki ju hranita Pokrajinski arhiv Maribor⁷ in Zgodovinski arhiv Ljubljana,⁸ nosilno ogrodje pričujoče monografije, je pred nami predvsem pripoved o navdihujoči moči gosto razpredene nevidne mreže ljudi, ki je leta 1941 nastala kot Osvobodilna fronta slovenskega naroda⁹ in bila zmožna z nenehno vznikajočimi interakcijami

• 8

7 Za pomoč pri iskanju arhivskega gradiva in manjkajočih nians pripovedi se zahvaljujem sodelavcem Pokrajinskega arhiva Maribor, še posebej Leopoldu Mikcu Avberšku in Sabini Lešnik.

8 Za nikakor samoumevno najdbo obsežnega kazenskega spisa Špindlerja in ostalih v kar treh arhivskih škatlah se zahvaljujem Jelki Melik in sodelavcem Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

9 **Osvobodilna fronta (OF) slovenskega naroda.** Na ustanovnem sestanku t. i. protiiperialistične fronte 26. aprila 1941 v stanovanju slovenskega književnika Josipa Vidmarja v Ljubljani so sodelovali predstavniki Komunistične partije Slovenije, ustanovljene leta 1937 v okviru Komunistične partije Jugoslavije, krščanskih socialistov, posamezniki iz telovadnega društva Sokol in nekateri nepovezani kulturni delavci. Fronta je bila sprva naperjena proti kapitalistični ureditvi sveta in je šele po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo postala izrecno protifašistična oziroma protinacistična organizacija. Konec junija 1941 se je preimenovala v OF slovenskega naroda. Njen izvršni odbor so sestavljali Josip Vidmar, Boris Kidrič, Edvard Kardelj, Tone Fajfar, Edvard Kocbek, Josip Rus in Franjo Lubej. Čeprav je bila oblikovana koalicijsko, so imeli škarje in platno že od vsega začetka v rokah organizacijsko najbolj agilni komunisti, ki so z dolomitsko izjavo leta 1943 v njej tudi formalno prevladali. Prvi temeljni točki OF od sedmih oziroma končnih devetih nista dopuščali dileme: 1. Proti okupatorjem je treba vršiti neizprosno oboroženo akcijo. 2. Ta akcija predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev. Vsaj od začetka leta 1942 je bila OF tudi revolucionarna organizacija, ki je načrtovala izvedbo socialne revolucije in spremembo družbenega reda. Tak razplet dogodkov se je vsiljeval kar sam, saj okupacija ni le odpravila prejšnjega oblastnega aparata, ampak je povzročila tudi razpad etabrirane politike. Čeprav je bil konec marca 1942 sklenjen dogovor o ustanovitvi Slovenske zaveze za narodno osvoboditev v režiji nekdanjih političnih strank, je bila njena moč izredno šibka, kar je še

med ljudmi organsko delovati samo v ekstremnih razmerah med življenjem in smrtjo. Osvobodilna fronta je po koncu druge svetovne vojne s preoblikovanjem v Ljudsko fronto in leta 1953 v Socialistično zvezo delovnega ljudstva Slovenije v novi družbeni realnosti zaživela kot izključno enopartijski politični forum, vendar nas tu zanimajo njeni izvorni učinki, ki so v času vojne predstavljali močan simbolni zemljevid na smrt obsojene skupnosti, razdeljene na tri okupacijska območja. Raziskovalna želja po razčlenitvi v ideološke in pietetne vozle sprijetega delčka časa izvira iz intenzivnega interesa po miselnem in človeškem stiku z orjaškimi družbenimi antagonizmi, ki so privedli do totalne destrukcije svetovne vojne, a nikakor z intenco po njihovem zapoznelem nasilnem razpletanju.

Sledili bomo redkobesednemu in nepretencioznemu gravitacijskemu polju, ki so ga v okvirih OF ustvarili ljudje, pahnjeni na eksistencialni rob, in to v mestu Maribor, kjer odporiška organizacija nikoli ni dobila značaja množičnosti, saj je prebivalstvo nacistično okupacijo spomladi 1941 pričakalo z visoko stopnjo ambivalence. Vsebina pojmov OKUPATOR in OSVOBODITELJ je v mestu vseskozi nihala, to pa je v ljudeh povzročalo neznosno kolektivno vrtočlavo, ki je generirala vratolomne odločitve, docela nerazumljive zunanjim opazovalcem. Na višku odporiškega delovanja na Štajerskem leta 1944 je tako OF v Mariboru štela med 200 in 500 sodelavci,

utrdilo prevladujoče prepričanje, da so komunisti edini sposobni organizirati obrambo. Res je vodstvo OF, ki je bilo ves čas vojne nastanjeno v Ljubljanski pokrajini, že sredi septembra 1941 ustanovilo Slovenski narodnoosvobodilni odbor kot suveren oblastni organ. Osrednji akterji so se trudili ustvariti enotno in razširjeno mrežo organizacij na vsem slovenskem ozemlju, vendar jim to zaradi različne narave okupacijskih režimov v Sloveniji (nemškega, madžarskega in italijanskega) ter historičnih dejavnikov v posameznih slovenskih pokrajinah ni uspelo. Daleč najugodnejše razmere za razvoj OF so bile v Ljubljanski pokrajini, kjer se je do konca vojne vanjo vključila večina Slovencev. Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, OF in protirevolucionarnim taborom* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995); *Odpor 1941: zbornik s posveta ob 60. obletnici OF slovenskega naroda* (Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine itd., 2001); Tone Ferenc, »Temeljne točke OF«, v: *Enciklopedija Slovenije* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999).

medtem ko jih je več kot 5000 zaposlovala oboroževalna industrija nemškega rajha v mestu. Že v prvih letih vojne se je nemški vojski prostovoljno pridružilo okrog 500 posameznikov širšega mariborskega prostora.¹⁰

• 10

Našteti arhivski viri kot vsebinski stebri besedila so zaradi časovne bližine dogajanja in narave kazenskega spisa, podvrženega natančnemu sledenju podrobnosti, zgodovinopisno izredno izpovedni, pripoved monografije pa bistveno podpirajo tudi družinske fotografije potomcev.¹¹ Spregovorijo nam o politični aktivaciji prebivalstva, ki se je do nastopa vojne zaradi nakopičenih družbenih kriz in posledičnega pomanjkanja družbenih perspektiv vdajalo kolektivni apatiji in eskapizmu. Z razpadom družbenih struktur, ki ga je prinesla okupacija, se je občutje osebne in kolektivne nemoči stopnjevalo do kritične točke razpada skupnosti. Tedaj je pobudo za kolektivno akcijo prevzela ideološko trdna ilegalna politična skupina z upoštevanja vredno zgodovino organiziranja – Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) oziroma v njenem okviru Komunistična partija Slovenije (KPS).

»Politično sem bila v stari Jugoslaviji popolnoma pasivna,«¹² je leta 1949 povedala upokojena učiteljica, primorska begunka (prve svetovne vojne) v Mariboru in nekdanja tamkajšnja aktivistka OF Pavla Delak, ki bi ji zlahka pritrčila vrsta bolj ali manj vidnih akterjev in zlasti akterk te knjige. Kajti pred nami je tudi mikroskopski pregled družbenega tkiva v letih vojne, ki je ženskemu spolu z brutalno silo omogočila vstop

10 Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945* (Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997).

11 Za zaupanje in dovoljenje za objavo fotografij se zahvaljujem Majdi Jecelj, Gojku Goležu, Bogdanu Špindlerju, Metodi Rueh, r. Spindler, Herti Špindler, Sonji Maček, r. Zgonik, Zdenku Čepiču in Roku Kajzerju.

12 Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), fond: Okrožno sodišče Ljubljana, t. e. 549, spis K 312/50, I. del, zaslišanje Pavle Delak, 10. november 1949.

v javno sfero. ŽENSKA IN VOJNA je na naslednjih straneh sintagma, ki ponazarja raznolike metamorfoze ženske pojavnosti v letih koncentriranega nasilja in se razpira v širokem spektru od tihe in v usodo vdane spremljevalke moških odločitev do ultimativne protagonistke, ki se v kolektivno zavest zapíše na tanki meji med gestapovsko vlačugo in vojno heroinjo.

Rdeča nit pričujoče analize bo silovita in vseskozi protislovna kompleksnost Maribora v štiridesetih letih 20. stoletja, katere neizogibni sopotniki na meji kulturnih svetov – ta pa nikoli ne more biti čista in ostra, pač pa vselej zabrisana ter zamegljena – so bili hudi družbeni in zato osebni odkloni. V mestu sobivanja slovenske in nemške kulture nacionalna pripadnost nikoli ni mogla biti v vlogi osrednjega kohezivnega elementa mestne skupnosti, česar zlasti niso mogli razumeti po prvi svetovni vojni priseljeni primorski begunci. Pač pa je bilo sobivanje dveh velikih kultur historično izgrajeno in utemeljeno na izpostavitvi močne lokalne (mestne), socialne in stanovske pripadnosti, na podlagi katere je bila strukturirana predvojna slovenska družba pod izključnim vplivom katoliške politike.

Maribor v pričujoči pripovedi potemtakem figurira kot napaka, motnja v sistemu nacionalne zgodovine – a je ravno zato tako zgovorna točka njenega razkritja in ovržbe. Saj ko govorimo o drugem največjem slovenskem mestu med zadnjo svetovno vojno, sintagma narodnoosvobodilno gibanje zaradi opisanih okoliščin dvakratno obvisi v zraku, najprej kot narodno in nato kot osvobodilno. V obravnavi mariborskega gibanja, ki se je začelo polagoma navijati in razvijati v prizadevanjih proti nacistični okupaciji, se moramo raziskovalno spustiti na elementarno raven, ki pravi, da teror rojeva odpor. V nadaljevanju zato govorim o odporniškem gibanju, na katero se osredotočam, medtem ko se političnih implikacij »narodne osvoboditve« dotikam le epizodično.

Docela nepričakovano je pred nami tudi poklon slovenskemu učiteljstvu. Najtesnejši sodelavci Dušana Špindlerja kot osrednjega organizatorja mariborskega odpora v času njegovega

vrhunca so bili njegovi stanovski kolegi – mariborski in okoliški učitelji in učiteljice, ki jih je drugače kot nacionalno indiferno večinsko prebivalstvo v širši mariborski okolici družila močna pripadnost slovenstvu. Kljub sistematični slovenizaciji mesta po razpadu Avstro-Ogrske leta 1918 sta bili za Maribor pač vse do druge svetovne vojne in tudi še krepko po njej značilni izrazita prisotnost nemščine in trdna naklonjenost nemškemu kulturnemu krogu.¹³ Pogovorni jezik se je zato zlasti pri nižjih socialnih slojih slikovito premešal v mariborščino, katere govorci so vselej znali in zmogli gledati nase z ironijo: »Naša špraha je rajn, brez fremtnih aufdruckof!« Občutljivejšim poslušalcem pa se je nemščina iz ust povprečnega mariborskega govorca zdela bolj podobna pasjemu laježu kot človeški govorici.¹⁴

■ 12

V bombardiranju uničena hiša na Mejni ulici 11 – *foltrefer*
(vir: PAM, Album bombardiranega Maribora)

13 Več o tem: Bruno Hartman, *Kultura v Mariboru: gibanja, zvrsti, osebnosti* (Maribor: Založba Obzorja, 2001).

14 Frank Bükvič, *Vojna in revolucija* (Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1983), 41.

Izraz *foltrefer*, s katerim Mariborčani še zmeraj poudarijo dejanski ali simbolni zadetek v polno, kajpak prav tako izhaja iz nemščine. Uporabila ga je upokojena glasbena pedagoginja in nekdanja ravnateljica mariborskega konservatorija Majda Jecelj (1939), ko je opisovala, kako je zavezniška bomba v zadnjem letu vojne v prah spremenila hišo na Mejni ulici 11, v kateri sta na mariborskem Pobrežju do januarja 1944 živeli z materjo Zinko Vajngerl. Dekletce ni vedelo, da je pogosto odsotna mati kurirka OF, ki sliši na ime Tetka. Kakor ni moglo poznati obljub gestapovskega tolmača Gerniaka materi, da bo Majdico oblekel v zlato. Še danes pa ima pred očmi križišče pritajenih sestankovanj, v kakršno se je spremenilo njuno stanovanje po nenadni smrti mlajšega brata, mobilizaciji očeta v nemško vojsko in prihodu materinega rojaka Špindlerja. Vsaka vojna je sestavljena iz nešteti *foltreferjev*, neskončnega niza brezprizivno direktnih udarcev, ki jih v enaki meri kot orožje drug drugemu zadajajo goloroki ljudje, najsibo v okviru pričakovanih ideoloških labirintov ali – še bolj boleče – neodvisno od njih. Vratolomni *foltreferji* si neizogibno sledijo tudi na naslednjih straneh.

13 ■

Monografijo poklanjam spominu na Marto Ratej (1905–1995). Kočarica je leta 1940 ovdovela in rodila sedmega otroka, mojega očeta. V letih skrajnega nasilja, ki so sledila, je ponovno postala mati, vendar je za hčere in sinove skrbela sama. V poznih letih, ko sem jo poznala, je najraje molčala. Ženska in vojna.

Maribor, pomlad 2025
Dr. Mateja Ratej

ODTEKANJE SOVRAŠTVA: upravljanje vojne travme v Mariboru in okolici v štiridesetih letih 20. stoletja

Kajti čas je postal kot stekel pes: drvel je z gobcem ob tleh gor in dol, ni gledal, kje seka rane, in ni dopuščal, da bi se ene zacelile, ko je zadal na desetine novih.

Manica Lobnik

▪ 14

Težko je v enem stavku z večjo neizprosnostjo in značilno zavrtostjo čustev udeležencev vojne ter s prepričljivejšo časovno in prostorsko kompetenco povzeti pošastnost neusmiljenega nalaganja osebnih in kolektivnih bolečin, ki so jih sodobnikom druge svetovne vojne grobo vsiljevala leta totalne družbene destrukcije, kakor je to storila članica odporniškega gibanja in pisateljica Manica Lobnik (1927–1974), ko je v romanu *Ledinčani* v širokih zamahih zarisala družbeno vretje domače Jarenine v mariborski okolici tik pred nemško okupacijo in med njo.¹ Še pred koncem vojne je bilo jasno, da je treba množično prizadetemu in oškodovanemu prebivalstvu v izogib zasebnemu povračilnemu delovanju in maščevanju zagotoviti mehanizme za regulirano odtekanje sovraštva, ki se je (ne)kontrolirano razlilo z izbruhom vojnega nasilja. Kot kaže časovni okvir delovanja državnih mehanizmov za kaznovanje z vojno povezanih dejavnosti, je glavni korpus temnega skupnostnega čustvovanja zbledel do konca štiridesetih let 20. stoletja. Tedaj je bil izpolnjen pogoj za vstop družb v obdobje miru.

Mreža slovenskih civilnih sodišč je začela delovati jeseni 1945, medtem ko je v prvih mesecih po koncu druge vojne in v času vzpostavljanja povojne oblasti večjo vlogo od civilnega odigralo vojaško sodstvo. Za prestopke, ki po odred-

1 Manica Lobnik, *Ledinčani* (Maribor: Založba Obzorja, 1961), 590.

bi o vojaških sodiščih niso bili kaznivi, so bila junija 1945 organizirana sodišča narodne časti, pred katerimi so bili do njihovega razpusta avgusta 1945 na Štajerskem obsojeni člani nemških organizacij, predvsem nacistične stranke NSDAP in jugoslovanske krovne mreže kulturnih društev nemške narodne manjšine Kulturbund. Upoštevaje, da so posamezni kazenski primeri vključevali tudi do dvajset oseb, je bilo število kazenskih primerov, ki zadevajo sodelovanje z okupatorjem ali članstvo v nacističnih organizacijah, pred okrožnim sodiščem v Mariboru najvišje leta 1946, ko se je zvrstilo okrog osemdeset primerov, za nekoliko več kot polovico manj pa leto prej in leto za tem, medtem ko je bilo v letih 1948–51 primerov sodelovanja z okupatorjem in članstva v nacističnih organizacijah vsako leto le še od tri do osem.²

15 ■

Že novembra 1943 pa je bila na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu ustanovljena Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Tej je februarja 1944 na zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju sledila Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, ki je delovala od marca 1944, njeni člani pa so bili večinoma pravniki, med njimi znana predvojna mariborska odvetnika Makso Šnuderl (1895–1979) in Igor Rosina (1900–1969). Vzpostavljena je bila mreža pokrajinskih in okrožnih komisij ter okrajnih in terenskih referentov, vendar je pravni okvir delovanja komisiji nalagal zgolj evidentiranje in preiskovanje, ne pa tudi kaznovanja vojnih zločinov. Komisije so v vsem času delovanja pripravile približno 20.000 dosjejev oseb, osumljenih vojnih zločinov in pomoči okupatorjem, vključno s pisnimi dokazi in izjavami prič, ki so bili podlaga za sodno preganjanje posameznikov. Za posameznike, ki so po koncu vojne zapustili jugoslovansko ozemlje, je Državna

2 Pristojnost mariborskega okrožnega sodišča se je leta 1949 začasno (do ponovne ustanovitve) razširila še na polovico tedaj ukinjenega okrožnega sodišča v Celju. Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), Okrožno sodišče v Mariboru 1945–1978, kazenski spisi 1945–1951, »Historiat sodišča«.

komisija posredovala zbrano gradivo Komisiji za vojne zločine v Londonu, ki je delovala pod okriljem OZN. Zahtevala je njihovo izročitev in jo v manjši meri tudi dosegla, izročeni pa so bili nato obsojeni pred vojaškimi sodišči.³

Na Štajerskem je Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev začela delovati decembra 1944 z zbiranjem dokazov o izgonih in deportacijah ter množičnih streljanjih prebivalstva v Mariboru in Celju, maja 1945 pa je bila v Mariboru ustanovljena tudi podružnica tega organa. Na podlagi mednarodne izročitve je tam leta 1947 odigral katarzično vlogo za prebivalstvo medijsko odmeven sodni proces, ki ga je vodilo Divizijsko vojaško sodišče v Celju proti nekaterim najbolj zloglasnim pripadnikom gestapa, ki so med vojno delovali na območju Štajerske. Mariborčanom so odprte rane pustili trije od izročениh: Kurt Stage, Josef Zangl in Franz Wiegele. Za razliko od najvišjega v hierarhiji, v zaslišanjih mrko molčečega Stageja, je bil zadnji zelo zgovoren, obenem pa v očeh sodišča zaradi priznavanja zločinov in sorazmernega ujemanja njegovih izpovedi z že znanimi med vsemi najbolj verodostojen. Wiegele je omogočil edinstven vpogled ne le v strukturo delovanja mariborskega gestapa, temveč tudi v krvni obtok tamkajšnjega odporiškega gibanja, ki je delovalo v pogojih totalnega okupatorjevega nadzora. Njegovi akterji so bili zaradi predvojnih mariborskih hitlerjancev, ki so med vojno službovali na gestapu, nacističnim zalezovalcem dobro znani ne le po zunanosti, pač pa tudi po značajskih lastnostih.⁴

3 Damijan Guštin, »Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944–1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1993, 111; isti, »Igor Rosina: sodelavec Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev«, v: *Odvetnik in oblast. Dr. Igor Rosina*, ur. Jure Gašparič in Katja Škrubej (Ljubljana: INZ, 2017); *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije* (Ljubljana: Mladinska knjiga; INZ, 2006), 843–844.

4 Arhiv Republike Slovenije (dalje SI AS) 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, proces proti Kurtu Stageju in ostalim, t. e. 539, sodba Divizijskega sodišča v Celju, 21. junij 1947.

Na smrt z obešenjem je bil s sodbo na 21 straneh obsojen komandant Kurt Stage zaradi »brezobzirnih kršitev mednarodnih predpisov v cilju iztrebljanja slovenskega naroda«, v okviru katerih je zagrešil »neštevilne vojne zločine«, ko je »samostojno izvajal nad okupiranim prebivalstvom uničevalni teror: kot pobudnik, organizator, naredbodajalec in povzročitelj množičnih umorov, obsodb na smrtno kazen in njih izvršitev, množičnega zatiranja, mučenja in prisilnega dela, prisilnega izseljevanja in odгона prebivalstva iz Jugoslavije v koncentracijska taborišča in internacijo, nasilnega raznarodovanja in pomagač prisilne mobilizacije prebivalstva, povzročitelj požigov, uničevanja in plenjenja zasebne in javne imovine, nečloveškega ravnanja z vojnimi ujetniki«. ⁵

17 ■

Predsednik sodniškega senata, kapetan jugoslovanske vojske Rudi Barovič, je na smrt z obešenjem obsodil tudi Josefa Zangla, ker je v letih okupacije kot strokovni referent mariborskega gestapa »brutalno kršeč mednarodno-pravne predpise o okupiranem ozemlju izvršil nešteto aretacij, mučenje in pretepanj v zaporih gestapa ter odgonov jugoslovanskega prebivalstva v koncentracijska taborišča in na eksekucijo, kamor jih je pošiljal v svojem predlogu na komandanta«. Nadalje je Zangl v letu 1943 v gradu Viltuš »organiziral zapore, kamor je vozil jetnike gestapa, jih mučil in težko zlostavljal, hoteč iz njih s pretepanjem in drugimi načini mučenja izsiliti priznanje o sodelovanju z OF«. Prav tako je bil na smrt z obešenjem obsojen Franz Wiegele, ki je kot referent oddelka IV 1 a mariborskega gestapa »vršil aretacije, pretepanja in mučenja ter predlagal streljanja svojih žrtev«. ⁶

V obrazložitvi sodbe celjskega divizijskega sodišča, ki je junija 1947 zadevala osem oseb, a tu podrobneje obravnavamo le tiste, ki so delovali na območju Maribora, so v priloženem historiatu geopolitične ureditve po prvi vojni padale

5 Prav tam.

6 Prav tam.

zelo težke besede zoper severno slovensko in jugoslovansko sosedo: »Po razsulu Avstro-Ogrske monarhije se nova Republika Avstrija nikakor ni mogla sprijazniti z dejstvom, da so drugi, predvsem slovanski narodi prišli do tako zaželene svobode in se otresli njenega večstoletnega jarma. Republika Avstrija je gojila imperialistične in ekspanzionistične težnje zlasti proti našim narodom po njihovem proslulem načelu Drang nach Süden und Osten. Čakala je na ugoden trenutek, da uresniči svoje blazne težnje, in ji je bil pri tem napoti predvsem slovenski narod kot ovira do prostega dohoda na morje. V Gradcu, centru revizionizma in ekspanzionizma, je bil že dolgo let pred začetkom druge svetovne vojne osnovan Institut za jugovzhodna vprašanja. Ta institut je bil v glavnem špionažna centrala, ki je do podrobnosti pripravljala načrte, kako bi Avstriji oz. Nemčiji omogočil čim lažje in hitrejše podjarmljenje Jugoslavije, predvsem njenega severnega dela, Slovenije.«⁷

V graškem inštitutu so na podlagi podatkov Kulturbunda, ki je v tridesetih letih 20. stoletja postal močno sidrišče nacizma, sestavili poimenski seznam več kot 3500 oseb z območja slovenske Štajerske, predvidenih za takojšnjo aretacijo in izselitev: »Zlasti v Sloveniji so bili na upravnih in policijskih mestih pa tudi na najvišjih vojaških položajih kot strokovnjaki in poznavalci terena predvsem avstrijski nacisti, ki v svojih zločinstvih niso niti malo zaostajali za krvoloki Nemčije in so jih v mnogočem tudi prekašali.« Sodnik Barovič se je skliceval na podatke mariborske podružnice Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, ko je navedel, da je bilo na področju varnostne službe in varnostne policije za Spodnjo Štajersko, ki je ob gestapu obsegala še šest oddelkov, v Mariboru v času okupacije ustreljenih več kot 3600 oseb, zaprtih več kot 10.000 oseb, več kot 5000 od-

7 Prav tam.

peljanih v taborišča, več kot 20.000 poslanih na prisilno delo in izseljenih skoraj 70.000 oseb.⁸

Slednjič je lahko tako konec junija 1947 tudi mariborski *Vestnik*, ki je sojenje podrobno spremljal na prvih straneh, naznanil, da je »ljudstvo izreklo pravično sodbo«. Časnik jo je pospremil z brezkompromisnim naslovom, ki je simbolno trdno zaprl severno državno mejo in za več desetletij ustvaril nevidno stekleno pregrado med slovenskim in avstrijskim prostorom, od koder je v letih po anšlusu (1938) v širšo mariborsko okolico pridrl neustavljivi val hitlerizma: »V verigi gestapovskih zločinov pri iztrebljanju slovenskega naroda v severni Sloveniji nosijo polno odgovornost poleg Nemcev tudi Avstrijci.«⁹

Še v letu 1947 se je začelo postopno krčenje preiskovanja vojnih zločinov z ukinitvijo nižjih in okrajnih komisij za preiskovanje zločinov okupatorja, do konca leta 1947 so bile ukinjene republiške komisije, Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pa je prenehala z delom aprila 1948.¹⁰ V tistem času je izbruhnil jugoslovanski spor z informbirojem, s tem pa je vzplamtel nov ogenj na dotlej vsaj za silo razčesani kolektivni vojni travmi. Na sestanku v romunski Bukarešti je informbiro (Informacijski biro oziroma Informbiro komunističnih partij) pod taktirko Komunistične partije Sovjetske zveze sprejel Resolucijo o stanju v Komunistični partiji Jugoslavije (KPJ), ki je jugoslovansko partijo obtožila revizionizma in podrejanja zahodnemu imperializmu. Dokument je pomenil poziv in spodbudo članicam za politično akcijo proti Jugoslaviji, kjer je socializem posledično začel dobivati drugačno podobo od tistega v Sovjetski zvezi. Začelo se je neusmiljeno preganjanje t. i. informbirojevcev, resničnih ali namišljenih pristašev

8 Prav tam.

9 »V verigi gestapovskih zločinov itd.«, *Vestnik*, 20. junij 1947, 1.

10 Guštin, »Igor Rosina: sodelavec Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev«, 140.

Sovjetske zveze in nasprotnikov jugoslovanskega družbenega sistema.¹¹

Jugoslovanske oblasti so zaradi informbiroja obravnavale več kot 55.000 ljudi, v taboriščih na Golem otoku in Sv. Grurju je bilo zaprtih več kot 15.000 oseb. Med njimi je bila le četrtnina obsojena pred sodišči, več kot dvema tretjinama pa je bila prostost odvzeta z administrativnim ukrepom boljševalnega ali družbeno koristnega dela. Politične čistke so najprej zajele vojsko, policijo in partijsko članstvo, zatem so se razširile na celotno družbo, v kateri je naraščalo nezadovoljstvo zaradi političnih in ekonomskih pritiskov oblasti. Val množičnih aretacij se je v Sloveniji začel leta 1949 neposredno po januarski seji politbiroja Komunistične partije Slovenije (KPS). V naslednjih mesecih je bilo obravnavanih več kot 2000 ljudi, prostost je bila odvzeta več kot sedemstotim. Med njimi so bili tudi vidni akterji mariborskega odpora Dušan Špindler, Maks Gašparič in Terezija Vajngerl, ki jih je Uprava državne varnosti aretirala maja oziroma septembra 1949 zaradi medvojnega sodelovanja z gestapom in povojnega kritičnega pogleda na družbo.

▪ 20

11 *Slovenska novejša zgodovina, 932–933.*

OBLASTNA ZANKA: samica in šah Terezije Vajngerl leta 1949 – a r e t a c i j a

Po mojem spominu je bila mama v samici šest mesecev, ves čas v istem angora puloverju in nogavicah, potem pa v celici skupaj s sojetnico Pepco Zavolovšek iz Velenja. Ure samote sta si krajšali z igranjem šaha. Šele tedaj je smela dobivati pisma domačih in enkrat mesečno paket.

Majda Jecelj

21 ■

Podpolkovnik jugoslovanske vojske Marko Simčič je v začetku septembra 1949 v imenu Uprave državne varnosti obvestil javno tožilstvo za mesto Ljubljana o priporu Terezije Vajngerl zaradi »sovražne propagande proti državnemu vodstvu in graditvi socializma«. Predlagal je, da preiskavo primera mariborske gospodinje prevzame njegov urad.¹ S sumom kaznivega dejanja proti ljudstvu in državi, ki ga je jugoslovanski kazenski zakonik opredeljeval kot »družbi težje nevarno in hudo kaznivo«, je tako Zinka svoj šestintrideseti rojstni dan 10. oktobra 1949 praznovala v celici preiskovalnega zapora. Tedaj je že bila seznanjena s sklepom javnega tožilstva, ki je preiskavo njenega primera predalo organom Uprave državne varnosti.²

Natanko dva meseca kasneje pa so preiskovalci pri osumljenki Vajngerl odkrili nov obremenilni »moment«. Ni šlo le za njeno priznanje, da je bila med vojno povezana z mariborskim gestapovcem Hansom Gerniakom, temveč predvsem za pogosto pojavljanje njenega imena v »problemu

1 PAM, fond: Okrožno sodišče v Mariboru 1945–78, K 217/50, dopis UDV javnemu tožilstvu, 3. september 1949.

2 PAM, fond: Okrožno sodišče v Mariboru 1945–78, K 217/50, sklep javnega tožilstva, 7. september 1949.

Špindler-Gašparič«. Podpolkovnik Simčič je zahteval podaljšanje preiskovalnega zavora, v čemer mu je javno tožilstvo ugodilo. V začetku februarja 1950 je zaradi dokončanja preiskave predlagal še dvomesečno podaljšanje preiskovalnega zavora,³ nato pa od začetka aprila 1950 Terezija Vajngerl ni več zanimala ljubljanske centrale Uprave državne varnosti, v sodnem zavoru je čakala na zaključek svojega primera.⁴

Za žensko, ki je v letih 1943–45 izkazala izstopajoč pogum kot kurirka OF, so se novi krogi pekla izmenjavali z veliko histrojtjo. Prvič je bila v centralnih zavorih Uprave državne varnosti v Ljubljani zaslišana že 1. septembra 1949, še isti dan, ko je bila opoldne aretirana v Mariboru. Dotlej nekaznovana državljanka Federativne ljudske republike Jugoslavije, ki je poleg slovenskega razumela tudi nemški in srbski oziroma hrvaški jezik, je imela v lasti nekaj pohištva v Mariboru ter travnik, vinograd in pol orala (tj. okrog četrht hektarja) zemlje v Mali Nedelji. Mesečnih dohodkov ni prejerala. Začelo se je neizprosno naravnost, kakor pritiče prostorom tajne službe, a med vprašanji ni bilo ne duha ne sluha o osumljenkini protidržavni dejavnosti: »Kdaj in preko koga ste dobili zvezo z OF? [...] Kdaj je začel Špindler prihajati na vaše stanovanje in s kom se je pri vas sestajal? [...] Kdaj konkretno vam je Špindler dal prvo nalogo? [...] Kdaj in kje ste se spoznali z Gašparičem? [...] Kako in kdaj ste prejeli pozivnico GSP [gestapa, op. p.] in komu ste jo prvemu pokazali? [...] Kdaj sta z Gerniakom stopila v tesnejše stike in na podlagi česa? [...] Kdaj in na kak način ste bili drugič aretirani? [...] Ali ste bili z Gerniakom v intimnih odnosih?«⁵

Ko je Terezija Vajngerl po dolgi nevihti vprašanj, ki so se z neprikrito namero vrtinčila okrog znanih imen, in podrobno

3 PAM, fond: Okrožno sodišče v Mariboru 1945–78, K 217/50, dopis UDV javnemu tožilstvu, 1. december 1949 in 4. februar 1950; dopis javnega tožilstva UDV, 6. december 1949.

4 PAM, fond: Okrožno sodišče v Mariboru 1945–78, K 217/50, osebni popis.

5 PAM, fond: Okrožno sodišče v Mariboru 1945–78, K 217/50, zapisnik za slišanja Terezije Vajngerl, 1. september 1949.

nanizanih odgovorov, v katerih je opisala svoje medvojno delovanje, zasliševalcu priznala, da je maja 1944 postala zaupnica oziroma agentka gestapa, je bila v zaslišanju narejena pika. Medel pristavek zapornice, da je bilo sodelovanje s tolmačem mariborskega gestapa dogovorjeno le ustno in vsebinsko ni bilo nič drugega kot nujno kritje, ni zanimal nikogar več. Konec julija 1950 je ljubljansko javno tožilstvo primer Terezije Vajngerl predalo okrožnemu sodišču v Mariboru in ga pozvalo k čimprejšnjemu sojenju. Nekdanjo kurirko OF je v mariborske zapore pospremil strumni tožilčev: »Smrt fašizmu – svobodo narodu!«⁶

A že na prvem mariborskem zaslišanju 27. julija 1950 ob osmi uri zjutraj je bila Zinka Vajngerl ponovno zbrana in neustrašna v domačem mestu, kjer sta jo čakala mož in desetletna hči skoraj na doseg roke. Preden je bila pripravljena povedati karkoli drugega, je želela dodati pojasnilo k dotedanji izpovedi. Bržkone se je tudi sama zavedela, da je njena resnica v okoliščinah povojnega skrajnega demoniziranja vsega z Nemci ali nacizmom povezanega usodno izgubljala legitimnost in zven, kakršnega je zadobila v ekstremnih pogojih vojne: »Na strani 11 mojega zapisnika je napisano, kot da bi bila jaz zaupnica oz. agentka gestapovca Gerniaka. To odločno zanikam, ker to ni res. Res pa je, da sem sprejela od njega ustmeno konkretno nalogo, in sicer, da vprašam Špindlerjevo ženo, kje je Dušan. [...] V soglasju s Špindlerjevo ženo sem jaz nato Gerniaku rekla, da se Špindlerjeva žena za moža sploh ne briga, noče nič slišati o njem, ker jo spravlja samo v nesrečo. Ta izgovor je veljal samo za Gerniaka.«⁷

Med razlogi za aretacijo ženske z opešanim srcem in razrahljanimi živci ter želodčnimi težavami tedaj tudi formalno ni bilo več protidržavnega delovanja, pač pa je javni tožilec

6 PAM, fond: Okrožno sodišče v Mariboru 1945–78, K 217/50, dopis ljubljanskega javnega tožilstva mariborskemu javnemu tožilstvu, 20. julij 1950.

7 PAM, fond: Okrožno sodišče v Mariboru 1945–78, K 217/50, zapisnik zaslišanja Terezije Vajngerl na mariborskem javnem tožilstvu, 27. julij 1950.

mariborske oblasti Jože Žabkar sredi poletja 1950 v obtožnico zapisal, da je kot sodelavka OF od maja 1944 sodelovala s »sovražnikovim terorističnim aparatom«, tj. gestapom. Dejstvo, da se je Terezija Vajngerl povezala s tolmačem gestapa Hansom Gerniakom, ki je pred vojno kot brezposelni tesar-ski pomočnik slišal na ime Ivan Gernjak, po navodilih svoje »zveze navzgor« v odporniški organizaciji, je tožilec zabrisal s formulacijo, da se je »po točneje neugotovljenih okoliščinah to poznanstvo poglobilo«, zaradi česar je Gerniak »kmalu zahteval od obtožene izvedbo konkretnih nalog za gestapo«.⁸ To je bila točka, na kateri je Zinka Vajngerl, ki je vselej dobro vedela, da lahko preživi le povezana z drugimi, ostala osamljeno in nemočno kolesce v mehanizmu novega oblastnega ustroja. Postajalo je jasno, da je primer nekdanje kurirke stranski produkt obračuna z mnogo vidnejšo osebo mariborskega odpora od njene – Dušanom Špindlerjem.

Le dobrih deset dni prej, 18. julija 1950, je bila pred okrožnim sodiščem v Ljubljani obsojena skupina Mariborčanov: Dušan Špindler na dvajsetletni odvzem prostosti s prisilnim delom ter zaplembo premoženja in petletno izgubo državljskih pravic; njegova žena Gizela Špindler – zakonca sta bila starša treh otrok v starosti sedem, osem in deset let – na dveletno zaporno kazen s prisilnim delom, zaplembo premoženja in izgubo državljskih pravic za dobo enega leta; svakinja zakoncev Jožefa Spindler, vdova s tremi otroki v starosti devet, dvanajst in štirinajst let, na triletni odvzem prostosti s prisilnim delom, zaplembo premoženja in enoletno izgubo državljskih pravic; ter Maks Gašparič – oče treh otrok v starosti enega, treh in štirih let – na štiri leta in dva meseca trajajoči odvzem prostosti s prisilnim delom, zaplembo premoženja in

⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče v Mariboru 1945–78, K 217/50, obtožnica, 29. julij 1950.

enoletno izgubo državljanskih pravic. Po pritožbi obsojencev je 13. septembra 1950 sodbo prve stopnje v celoti potrdilo še Vrhovno sodišče. Vse obsojene so bremenili večkratni, a v nobeni točki sodbe s škodljivimi posledicami za odporniško gibanje konkretizirani stiki z mariborskim in ptujskim gestapom v letih vojne.⁹

Zaslišanja osumljencev, ki jim ni manjkalo primesi psihičnih pritiskov, s katerimi so se proslavile najbolj zlovešče tajne službe od nacističnega gestapa do sovjetske NKVD,¹⁰ so sredi junija 1950 izcedila obtožnico, ki je govorila o konkretnih posameznikih, zadevala pa celotno ranjeno povojno skupnost. Javni tožilec LRS Franc Hočevar je ženski obremenil sodelovanja oziroma pomoči gestapu, Gašpariča in Špindlerja pa obtožil, da sta se kot gestapovska agenta vrinila na vodilni mesti v odporniškem gibanju na Štajerskem, s čimer sta ovirala njegov razvoj in povzročila hudo nezaupanje ter »težke posledice« za člane odpora. Osrednja akterja mariborskega odpora od jeseni 1943 do pomladi 1944 sta bila pet let po koncu vojne obtožena vojnega zločina. Medtem ko je tožilec v nadaljevanju izpostavil, da so se obtoženci po objavi »zloglasne resolucije informbiroja« družili z ljudmi, ki so odobravalni dokument, naperjen »proti naši socialistični domovini«, ¹¹ se je za enigmatično tožilčevo sintagmo »težke posledice« skrivalo tragično dogajanje na Pohorju januarja 1944, v katerem je pod streli partizanskih pušk padla skupina partizanskih novincev. Govora je bilo o osrednji nevralglični točki odporniškega gibanja na Štajerskem, a o tem kasneje ...

9 ZAL, fond: Okrožno sodišče Ljubljana, t. e. 549, spis K 312/50, I. del, Sodba v imenu ljudstva!, 18. julij 1950 in 13. september 1950; SI AS 1237, Vrhovno sodišče RS, Ktr 746/77 – obnove, sklep Vrhovnega sodišča v Ljubljani o obnovi kazenskega postopka, 28. december 1977.

10 ZAL, fond: Okrožno sodišče Ljubljana, t. e. 551, spis K 312/50, III. del, pismo Vekoslava Špindlerja Josipu Brozu, 6. junij 1953.

11 ZAL, fond: Okrožno sodišče Ljubljana, t. e. 551, spis K 312/50, III. del, obtožnica, 19. junij 1950.

Zadnji žebelj v krsto nekdanjih osrednjih sopotnikov mariborskega odporniškega gibanja je zabil mariborski *Vestnik*, ko je obsodbo »pokvarjencev« in »gestapovskih agentov« Gašpariča in Špindlerja pospremil s podnaslovom in interpretacijo, ki je omogočila trdno prešitje medvojnega in povojnega dogajanja v Mariboru v štiridesetih letih 20. stoletja: »Med okupacijo sodelavci gestapa, danes informbirojevci. [...] Ni slučaj, da so se prav ljudje, ki so v času okupacije zagrešili najtežje zločine nad svojim ljudstvom, danes znašli na isti liniji s tistimi, ki se poslužujejo najpodlejših sredstev za izpodkopavanje temeljev naše domovine.«¹² Z ostrim zapikom je bila na novem mestu prebodena krhka skorja nezaceljene rane, skozi katero je lahko počasi pronicala sokrvice kolektivne vojne travme ... DANES INFORMBIROJEVCI.

▪ 26

12 »Udeležba v NOG kot krinka za izdajalsko delo po nalogu Gestapa«, *Vestnik*, 18. julij 1950, 2.

TETKA: neomajna kurirka Osvobodilne fronte

Hiša na Pobrežju, v kateri sva živeli z mamo, je bila v bombardiranju Maribora popolnoma porušena, v štajerski nemščini se je temu reklo *foltrefer* – zadetek v polno.

Majda Jecelj

Terezija Slana ni bila stara niti leto dni, ko se je začela prva svetovna vojna. Bodeče vzdušje nasilnega družbenega konflikta je bilo naravno stanje njenih arterij in kapilar. Rodila se je v Moravcih pri Mali Nedelji kot nezakonska hči mladi kmečki hčeri Mariji Slana (1889–1962) in očetu Ludviku Vrbnjaku. Samskim materam rojena kmečka dekleta so imela med svetovnjima vojnama samo dve možnosti: ali so odrasla v odvisne ženske v vseh pogledih ali pa so, nasprotno, v sebi razvila nerazložljiv upor, ki je sčasoma prerasel njihovo osebo. Takšno trdoživo in samosvoje dekle je bila v ostanke potiskanega pisanega blaga oblečena prleška hči, ki so jo zato v domačih krajih klicali *driükana Trezika*. Občutek, da mora znati stati na lastnih nogah, je Terezija Slana bržkone še okrepila, ko se je njena mati leta 1927 poročila z železničarjem Tomažem Filipičem in skupaj z njim zaživela v Mariboru.¹

Nezakonska hči je ostala na kmetiji strica Lovra Slane (1898–1983) v Moravcih, kjer je zaključila osnovno šolo. Ko je Lovro leta 1937 kupil kmetijo v Šratovcih, pa Trezike ni bilo več pri njem, po vsej verjetnosti se je že okoli leta 1932 preselila k materi. V Mariboru je obiskovala gospodinjsko šolo pri šolskih sestrah, nato se je v tridesetih letih 20. stoletja zaposlila kot delavka v tekstilni tovarni Doctor in drug. Mariborsko delavsko okolje je bilo v desetletju pred vojno spričo

1 Nadškofjski arhiv Maribor, RMK Mala Nedelja, Terezija Slana.

Zinka leta 1932 v času selitve v Maribor
(osebni arhiv Majde Jecelj)

Zinka in Majdica v objektivu *brzoslakača* na dravskem mostu
v zadnjih dnevih miru (osebni arhiv Majde Jecelj)

izredne socialne razslojenosti in svetovne gospodarske krize prežeto s političnimi gibanji za večjo socialno pravičnost, ki jo je velika skupina tamkajšnjih tekstilnih delavcev iskala v komunizmu ali hitlerizmu. Vendar se Terezije Slana družbeni nemir ni dotaknil, konec novembra 1938 se je v Šentilju poročila s postavnim šoferjem mariborskih avtobusnih garaž Jožefom Vajngerlom (1915–1984), ki je ženo iz (kmečke) Terezike preimenoval v (meščansko) Zinko. Zakonca sta zaživela v hiši na Mejni ulici 11 na mariborskem Pobrežju, ki je bila v lasti Maksa Udoviča, tekstilna delavka pa se po

rojstvu hčerke Majde spomladi 1939 ni več vrnila v tovarno.² Anonimna gospodinja nenavadno prikupnega videza je bila le ena od mnogih mladih kmečkih deklet, ki so se v tridesetih letih 20. stoletja iz širše mariborske okolice priselila v Maribor, da bi se zaposlila v tekstilni industriji ali kot hišne pomočnice.

Pepi Vajngerl (na sredini), šofer mestnih garaž
(osebni arhiv Majde Jecelj)

Septembra 1942 se je Zinki uresničila želja o vnovičnem materinstvu. Sin je postal središče njenega življenja in nepopisna nočna mora, ko je spomladi 1943 nenadoma hudo zbolel. Napol blazna je šestmesečnega dojenčka odvedla k zdravniku, ki jo je odpravil z opazko, da sta histerična oba, ona in otrok. Naslednjega jutra je bil Jožek le še mrzlo otroško trupelce.³

2 Pogovor avtorice z Majdo Jecelj, pomlad 2023.

3 Prav tam.

31 ■

Zinka z otrokoma – materinska sreča (osebni arhiv Majde Jecelj)

Mati in hči ob Jožkovem grobu (osebni arhiv Majde Jecelj)

Kot bi razmere še ne preizkušale dovolj ženske brez velikih življenjskih pričakovanj, je bil septembra 1943 v nemško vojsko mobiliziran soprog, njen Pepi, ki ni dobil zelene luči odporniške organizacije za priključitev pohorskim partizanom. Šele po prvem dopustu, so mu obljubili v nastajajoči vojski, ki je imela težave s preskrbo in orožjem ter z organizacijo vojaških enot.⁴ Zinka je na mariborskem Pobrežju ostala sama s štiriletno Majdo. V tistih urah in dnevih miselnega vakuuma je moral v notranjosti prleške nezakonske hčere silovito vstati praspomin kljubovanja, kajti kmalu nič več na njej ni bilo podobno ne Treziki ne Zinki.

■ 32

Družina Vajngerl
(osebni arhiv Majde Jecelj)

⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče v Mariboru 1945–78, K 217/50, zapisnik zaslišanja Terezije Vajngerl, 1. september 1949.